

MUGGENZIFTERS EN ZONDEBOKKEN

Van dezelfde auteur:

Hoe bereidt je een paard?

Geen hond die ernaar kraait

Een boek vol taalfouten

Waarom mussen nooit dood van het dak vallen

Friederike de Raat

**MUGGEN-
ZIFTERS
EN ZONDE-
BOKKEN**

Spreekwoorden en
gezegden uit de Bijbel

Nieuw Amsterdam

Eerste druk oktober 2017
Tweede druk december 2017

© 2017 Friederike de Raat
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp Studio Ron van Roon

NUR 400

ISBN 978 90 468 2251 7
www.nieuwamsterdam.nl

Inhoud

Voorwoord 7

Genesis 11

Exodus 25

Leviticus 33

Numeri 37

Richteren/rechters 41

Samuël 45

Koningen 49

Kronieken 55

Ester 57

Job 61

Psalmen 67

Spreuken 73

Prediker 77

Jesaja 83

Jeremia 87

Daniël 91

Hosea 95

Matteüs 97

Lucas 125

Johannes 131

Handelingen 139
Romeinen 141
Korintiërs 143
Tessalonicenzen 147
Petrus 151

Bronnen 153
Register 155

Voorwoord

De Bijbel is een rijke bron van spreekwoorden en gezegden die we nog dagelijks, nou ja, bijna dagelijks, gebruiken, zowel gelovigen als niet-gelovigen. Denk aan: ‘Waar het hart van vol is, loopt de mond van over’, ‘Een goede buur is beter dan een verre vriend’, ‘Door het oog van de naald kruipen’ en ‘Eerst zien, dan geloven’. De betekenis van die uitdrukkingen is bij de meesten wel bekend, maar in welke Bijbelse verhalen komen we ze tegen?

Dit boek neemt de lezer aan de hand van spreekwoorden en gezegden mee op een lichtvoetige taalreis door de Bijbel. Voor lezers die nog regelmatig in de Bijbel lezen, zal veel bekend voorkomen. Voor mensen voor wie de Bijbel iets vertrouwds is uit hun jeugd is dit boek een reis langs oude verhalen en vertrouwde namen, die veel herinneringen zal oproepen. En wie nooit kennis heeft gemaakt met de Bijbel zal toch heel veel bekends tegenkomen, want de Bijbelse uitdrukkingen zijn allemaal ingeburgerd in het Nederlands. Wie dit boek gelezen heeft, weet waar de muggenzifter zijn oorsprong vindt, hoe de ‘ongelovige thomas’ aan zijn naam komt, wat er gebeurde met Sodom en Gomorra en waar de koninklijke weg liep.

Het idee voor dit boek is ontstaan tijdens het schrijven van mijn eerdere boek over spreekwoorden en gezegden, dat in 2015 verscheen onder de titel *Waarom mussen nooit dood van het dak vallen*. Vrijwel nergens bleek het Nederlands zo veel uitdrukkingen aan te hebben ontleend als aan de Bijbel. Voor de moderne mens wellicht moeilijk te begrijpen, maar voor onze voorouders heel voor de hand liggend: de Bijbel was vaak het enige boek dat mensen in huis hadden en er werd dagelijks uit gelezen. De Bijbel was voor vrijwel iedereen de belangrijkste spirituele leidraad in het leven. En om ingeburgerd te raken, hebben spreekwoorden en gezegden nu eenmaal een breed podium nodig. Denk aan de uitdrukkingen die Van Kooten en De Bie (*een krasse knar, jemig de pemig*) en Johan Cruijff (*Elk nadeel heb ze voordeel*) hebben nagelaten aan het Nederlands: als zij geen bekende Nederlanders waren geweest en niet regelmatig voor het ganse volk op televisie waren verschenen, had niemand hun taalgebruik overgenomen. Zo is het ook met de Bijbel gegaan: doordat iedereen de inhoud ervan vele malen tot zich had genomen, raakten bepaalde woorden en zinnen ingeburgerd in de taal. (De Bijbelse spreekwoorden en gezegden in *Waarom mussen nooit dood van het dak vallen* zijn voor de volledigheid ook in dit boek opgenomen.)

Dit boek is geen theologisch doorwrocht werk. Ik heb alleen geprobeerd uit te leggen in welke Bijbelse context een uitdrukking is ontstaan en hoe we die in het moderne Nederlands gebruiken. Zoals wie ‘hun lier aan de wilgen hingen’ en wie niet ‘zijn broeders hoeder’ wilde zijn. Verwacht hier geen theologische uitleg,

want ik ben geen theoloog. In dit boek gaat het puur en alleen om taal, om de herkomst van bekende uitdrukkingen.

De citaten in dit boek zijn voor het merendeel ontleend aan de Nieuwe Bijbelvertaling uit 2004. Enerzijds omdat dat de vertaling is die nu in de meeste kerken en scholen wordt gebruikt. Anderzijds omdat deze vertaling het beste in het gehoor ligt van de moderne Nederlander en daardoor goed te begrijpen is. Alleen daar waar taalkundig nodig, heb ik de vertaling van Het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951 gebruikt.

De Nieuwe Bijbelvertaling heeft wel een keerzijde: sommige bekende uitdrukkingen zijn ‘wegvertaald’. Zo is de ‘aanfluiting’ verdwenen, net als ‘de armen van geest’. Ze zijn vervangen door ‘voorwerp van spot en ontzetting’ en ‘nederigen van hart’. En de put waarin het spreekwoordelijke kalf in verdronk, is vervangen door een kuil. Logisch eigenlijk, want hoe zou een kalf in een put moeten vallen? (Hoe het echt zat met dat kalf leest u in dit boek.) Meestal zijn de aanpassingen in de Nieuwe Bijbelvertaling dus terecht, in de zin dat de hertaling begrijpelijker Nederlands heeft opgeleverd. Want ja, zeg nou zelf, begrijpt een Nederlander die niet ‘met de Bijbel’ is opgevoed nog wat een ‘arme van geest’ is? Maar taalkundig is het wel jammer dat deze vertrouwde woorden geen plekje meer hebben in de Bijbel. Al zijn ze vermoedelijk voldoende ingeburgerd om te overleven.

Op deze plaats wil ik mijn oud-collega's van *NRC Handelsblad* Herman Amelink en Wim Weenink zeer

bedanken dat zij dit manuscript vóór publicatie hebben willen lezen. Zij kwamen met kritische opmerkingen en waardevolle aanvullingen. Zonder hen waren Nico de Mus en de Bergrede van politicus Willem Aantjes nooit in dit boek beland.

Ik wens de lezer een prettige taalreis toe door de Bijbel!

Friederike de Raat

GENESIS

Genesis is het eerste boek van de Bijbel. Het Griekse woord Genesis betekent 'oorsprong', 'wording'. Het Bijbelboek begint met het scheppingsverhaal en wat de eerste mensen, Adam en Eva, overkwam in het paradijs. Het boek bevat beroemde verhalen, zoals over Noach die met zijn boot vol dieren de zondvloed overleeft en over de bouw van de toren van Babel. Die oerverhalen maken Genesis tot een van de bekendste Bijbelboeken. Ook de wederwaardigheden van de aartsvaders Abraham, Izaäk en Jakob en zijn zonen komen in dit boek aan bod. In Genesis wordt ook – al is het in vage bewoordingen – de komst van een Verlosser aangekondigd: in Genesis 3:15 staat dat de kop van de slang (het Kwaad) vermorzeld zal worden (lees: door een goede kracht, de Messias).

Woest en ledig

WAAR Genesis 1:2

VOORBEELDZIN Op veel plaatsen in Ierland is het landschap woest en ledig. In de verste verte is geen menselijke activiteit te bespeuren.

BETEKENIS Oorspronkelijk, onbewerkt (vaak met een enigszins beangstigende bijklank).

HERKOMST De tweede zin in de Bijbel luidt: ‘De aarde nu was woest en ledig.’ Het was een soort braakliggend terrein dat God kon gaan inrichten. Na deze zin volgt het verhaal van de schepping, die zich in zes dagen zou hebben voltrokken. Op de zevende dag nam God een vrije dag om uit te rusten, wat later de joodse sabbat werd. In de Nieuwe Bijbelvertaling is het woord ‘ledig’ vervangen door ‘doods’.

En er was licht

WAAR Genesis 1:3

VOORBEELDZIN *En er was licht* is de titel van een boek over de geschiedenis van de zaklantaarn.

BETEKENIS In figuurlijke zin worden deze woorden wel gebruikt om te zeggen dat er duidelijkheid is geschapen.

HERKOMST Deze woorden staan aan het begin van Genesis, waar beschreven wordt hoe God de wereld schept. ‘De aarde nu was woest en ledig, en duisternis lag op de vloed [...]. En God zeide: Er zij licht; en er was licht.’ Na het licht creëerde God achtereenvol-

gens het hemelgewelf, de aarde en de zee, planten en bomen, zon, maan en sterren oftewel dag en nacht, vogels en vissen, landdieren en ten slotte de mens. Op de zevende dag nam God een rustdag. Dat werd de zondag en in de joodse traditie de sabbat.

Gaat heen en vermenigvuldigt u

WAAR Genesis 1:28 en 9:1, Jeremia 29:6

VOORBEELDZIN ‘Gaat heen en vermenigvuldigt u’ was eeuwenlang een credo dat van veel preekstoelen werd verkondigd.

BETEKENIS Zo veel mogelijk kinderen krijgen. Niet aan anticonceptie doen en wel zien wat ervan komt.

HERKOMST In de Bijbel zegt God het net even anders tegen Adam en Eva, als hij hen zegent en uit het paradijs zet, namelijk: ‘Wees vruchtbaar en word talrijk.’ Ook tegen Noach gebruikt God deze woorden. Zowel Adam en Eva als Noach kregen een enorm nageslacht. In het boek Jeremia staat het iets anders: ‘Vermenigvuldigt u aldaar, opdat er van u niet weinigen zijn.’ De Nieuwe Bijbelvertaling is nog verder afgedwaald van de uitdrukking die wij kennen: ‘Julie moeten in aantal toenemen, niet afnemen.’

Een rib uit je lijf

WAAR Genesis 2:21-23

VOORBEELDZIN Die vakantie was een rib uit mijn lijf.

BETEKENIS Duur.

HERKOMST Deze uitdrukking komt uit het scheppingsverhaal. Daarin wordt beschreven hoe God de aarde, de dieren en de eerste twee mensen, Adam en Eva, schiep. Eva kwam tot stand doordat God een rib uit Adams lijf nam en daar een vrouw van maakte. Best een ingreep, een rib uit je lijf. Zo is de betekenis ‘kostbaar’ ontstaan. Hoe zou de wereld eruitgezien hebben als God een rib uit Eva had genomen om de man te maken?

Een verboden vrucht

WAAR Genesis 3:1-6

VOORBEELDZIN In orthodox-protestantse kringen geldt seks voor het huwelijk als een verboden vrucht.

BETEKENIS Iets prettigs wat verboden is, zondig is.

HERKOMST God heeft Adam en Eva verboden om te eten van de boom der kennis van goed en kwaad, die in het midden van het paradijs staat. Doen ze het toch, dan zullen ze sterven, heeft God gewaarschuwd. Als een slang hen verleidt om toch van de vrucht te eten, strijkt God de hand over zijn hart en laat Adam en Eva in leven, maar hij zet hen wel uit het paradijs.

Een lust voor het oog

WAAR Genesis 3:6

VOORBEELDZIN De bloeiende magnolia in onze achtertuin is een lust voor het oog.

BETEKENIS Prachtig.

HERKOMST De ellende voor Adam en Eva begint als er een slang verschijnt in het paradijs. Hij spreekt Eva aan vanuit een boom en verleidt haar om een hap te nemen van een vrucht uit die boom, iets wat God nadrukkelijk verboden heeft. De boom, die bekend is als ‘de boom der kennis van goed en kwaad’, wordt in Genesis beschreven als ‘een lust voor de ogen’.

In adamskostuum

WAAR Genesis 3:10

VOORBEELDZIN De man die in adamskostuum het voetbalveld op rende, werd door de politie verwijderd.

BETEKENIS Naakt.

HERKOMST Nadat God de eerste twee mensen had gemaakt, woonden ze naakt in het paradijs. Pas als ze op aandringen van de slang van de verboden vrucht hebben gegeten, worden ze zich bewust van hun naaktheid en schamen ze zich daarvoor. Als God hen voor straf uit het paradijs zet, geeft hij hun kleding mee van dierenvellen.

OPVALLEND In zeven verzen (Genesis 3:1-7) staan maar liefst drie uitdrukkingen die we nog steeds gebruiken: een lust voor het oog, verboden vrucht en in adamskostuum (al staat die laatste term niet letterlijk in de Bijbel).

In het zweet uws aanschijns

WAAR Genesis 3:17-19

VOORBEELDZIN *In het zweet uws aanschijns* is de titel van een documentaire uit 1991 over workaholics.

BETEKENIS Hard werken, ploeteren om de kost te verdienen.

HERKOMST Als God Adam en Eva uit het paradijs zet omdat ze van de verboden boom hebben gegeten, zegt God tegen Adam dat de aardbodem voortaan vervloekt is omdat hij ongehoorzaam is geweest. ‘Zwoegen zul je om ervan te eten, je hele leven lang. Doornen en distels zullen er groeien, toch moet je van zijn gewassen leven. Zwet en zul je voor je brood.’ Oftewel, Adam zal voortaan moeten spitten en onkruid trekken als hij voedsel wil oogsten. Jammer dat de nieuwe vertaling van de Bijbel de oude uitdrukking (‘in het zweet uws aanschijns zult gij brood eten’) vervangen heeft, al is de moderne tekst natuurlijk wel duidelijker.

Je broeders hoeder zijn

WAAR Genesis 4:9

VOORBEELDZIN Heb jij collega X gezien? Nee, ik ben toch niet mijn broeders hoeder?

BETEKENIS Op iemand letten, verantwoordelijk zijn voor iemand.

HERKOMST Deze uitdrukking komt uit het verhaal van Kaïn en Abel, de zonen van Adam en Eva. Kaïn werd

landbouwer en Abel schaapherder. Als beide broers op een dag een offer brengen aan God, gaat het lamsoffer van Abel wel mooi in rook op, maar de vruchten van Kaïn niet. Kaïn wordt boos en doodt zijn broer. Als vervolgens de stem van God aan Kaïn vraagt: ‘Waar is uw broeder Abel?’ antwoordt Kaïn: ‘Ik weet het niet; ben ik mijn broeders hoeder?’ In de nieuwste vertaling is ‘mijn broeders hoeder’ veranderd in: ‘Moet ik soms waken over mijn broer?’

Zo oud als Methusalem

WAAR Genesis 5:27

VOORBEELDZIN Die man is zo oud als Methusalem.

BETEKENIS Heel erg oud.

HERKOMST Methusalem was een bijzonder mens. Op zijn 187e werd hij nog vader! En hij stierf toen hij 969 was. Het zat in de familie, lezen we in Genesis 5:27: zijn zoon Lamech kreeg een zoon (de beroemde botenbouwer Noach) toen hij 182 jaar oud was en stierf op zijn 777e. Noach op zijn beurt was 500 toen hij nog een paar zoons verwekte. Vermoedelijk zat de kalender-telling toen iets anders in elkaar dan tegenwoordig...

Met de mantel der liefde bedekken

WAAR Genesis 9:23

VOORBEELDZIN De vrouw bedekte de tekortkomingen van haar man met de mantel der liefde.

BETEKENIS Iets door de vingers zien, iets niet willen zien, iemand iets niet toerekenen uit liefde.

HERKOMST Het boek Genesis vertelt ook het beroemde verhaal van Noach, die een ark bouwt als de aarde wordt bedreigd door een enorme overstroming. Op last van God brengt hij, behalve zijn familie, van elke diersoort een mannetje en een vrouwtje aan boord. Als het water verdwenen is, wordt Noach boer en legt hij een wijngaard aan. Als hij te veel van zijn wijn heeft gedronken, wordt hij dronken en slaapt hij naakt in zijn tent. Als zijn kinderen dat zien, leggen ze liefdevol een mantel over hun vader heen, terwijl ze hun gezicht afwenden om hun vaders naaktheid niet te hoeven zien.

Babylonische spraakverwarring

WAAR Genesis 11:7-9

VOORBEELDZIN Op de Europese top heerste een Babylonische spraakverwarring.

BETEKENIS Grote verwarring, onduidelijkheid.

HERKOMST In de Bijbel staan heel wat verhalen die een bepaald fenomeen moeten verklaren. Denk aan het verhaal over het ontstaan van de regenboog. Het verhaal over de bouw van de toren van Babel dient als verklaring voor het feit dat er zo veel verschillende talen in de wereld worden gesproken. Het verhaal gaat als volgt: op een dag besluiten de inwoners van Babel om een toren te bouwen die tot aan de hemel reikt. God zag het even aan en greep toen

in (God daalde af, staat er geschreven, om die toren die de hemel moest bereiken eens te gaan bekijken; een mooi geval van ironie), want hij vond dat de aardbewoners wat al te arrogant werden met een toren tot aan de hemel. Hij liet de mensen op slag allemaal verschillende talen spreken, zodat ze elkaar niet meer verstonden en de bouw van de toren in het slop raakte. De mensen verspreidden zich over de aarde, want waarom zouden ze bij elkaar blijven als ze elkaar toch niet meer verstonden? Sindsdien hebben tolken en vertalers een gegarandeerde broodwinning.

Sodom en Gomorra

WAAR Genesis 18:20

VOORBEELDZIN In dat boek wordt de financiële wereld beschreven als een sodom en gomorra.

BETEKENIS Onzedig, bandeloos, verloederd, zondig.

HERKOMST Sodom en Gomorra zijn twee welvarende steden die aan de zuidoever van de Dode Zee zouden hebben gelegen. Men sprong er nogal vrij om met ‘normen en waarden’ en deed er alles wat God verboden had. Reden voor God om de steden te willen verwoesten. Aartsvader Abraham probeert de steden nog te redden door te opperen dat er misschien ook wel goede mensen wonen. Het mag niet baten: twee engelen sturen eerst Abrahams neef, de deugdzame Lot, zijn vrouw en twee dochters weg uit Sodom en verwoesten dan de steden. Gezien de beschrijving in

de Bijbel ('Toen liet de Heer zwavel en vuur neerkomen op Sodom en Gomorra' en 'dikke rookwolken stegen op van het land als uit een smeltoven') ging het mogelijk om een aardbeving of een meteorietenregen. De term 'sodomie', 'zondige' seksuele contacten en lange tijd synoniem voor homoseksualiteit, is afgeleid van Sodom.

Een zoutpilaar

WAAR Genesis 19:26

VOORBEELDZIN Toen de jongen de agenten zag naderen, bleef hij staan als een zoutpilaar.

BETEKENIS Stokstijf, roerloos.

HERKOMST Ook deze uitdrukking is verbonden aan het verhaal over de vernietiging van de steden Sodom en Gomorra. De vrome Lot en zijn vrouw en dochters zijn de enigen die Sodom mogen ontvluchten nadat God heeft besloten de steden te verwoesten wegens het zondige leven van de inwoners. Op één voorwaarde: ze mogen tijdens hun vlucht niet stilstaan en achteromkijken. Lots vrouw kijkt toch achterom en verandert in een zoutpilaar. Gidsen bij de Dode Zee mogen toeristen deze zoutpilaar (zou het echt de vrouw van Lot zijn?) nog altijd graag aanwijzen.